

հաւորելի է Հեղինակը մանաւանդ իր անվնհեր քաջութեան համար, որով նա կը պաշտպանէ Հայ ազգին դարաւոր կրօնքը ընդդէմ օտար ոտնձգութիւններու:

Հ. Ա. Մ.

3. TER-GRIGORIAN ISKENDERIAN Dr. G.: Die Kreuzfahrer und ihre Beziehungen zu den armenischen Nachbarkönigen bis zum Untergange der Grafschaft Edessa. Nach armenischen Quellen. Weida i. Th. 8°, 112 S.

Հայերու եւ խաչակիրներու միջեւ գոյացած քաղաքական եւ եկեղեցական յարաբերութիւնները թէեւ երկայն չտեւեցին, սակայն աներկբայ է թէ վերջիններուն Հայոց վրայ ըրած ազդեցութիւնը յունականէն եւ ասորականէն նուազ չեղաւ: Ռուբենեան Հարստութեան ներքին կազմակերպութեան օրինական հիմքը ձեւուած էին արեւմտեան միապետական դրութեան վրայէն, իսկ մեր Մաշթոցին ամէն մէկ էջին վրայ լատինական դրոշմ կայ: Կաթողիկէ եւ ոչ կաթողիկէ հայերու զանազանութիւնն ալ կերպապէս այն ատեն սկսաւ, երբ արեւմտեան առաքելներ մեր հասարակութեան հետ ներքին յարաբերութեան մէջ մտան: Վերջապէս խաչակիրները զմեզ կապեցին յաւիտենապէս Արեւմուտքի հետ. այս իրողութիւնը միայն բաւական է ցուցնելու համար թէ Միջին դարու պատմական այն մեծ շարժումը ինչ դեր խաղացած է մեր ազգային պատմութեան մէջ:

Հայերը սակայն աւելին կը սպասէին խաչակիրներէն. անոնք կը յուսային որ խաչակիրներու միջնորդութեամբ արեւելեան բոլոր քրիստոնեաները պիտի ազատին վերջապէս մահմետական բռնապետութեան ճիրաններէն: Միթէ խաչակիրներն ալ նոյն ծրագրով եւ գիտաւորութեամբ չսկսան իրենց արշաւանքները: Բայց ինչ եղաւ արդիւնքը, քրիստոնեաներու չարանքները կրկնապատկուեցան եւ 200 տարի վերջը խաչակիրներու հետքն անգամ չմնաց արեւելեան հողի վրայ: Ինչո՞ւ այսպիսի եղբրական վախճան մը պիտի ունենար արշաւանք մը, որուն մասնակցեցան Եւրոպայի բոլոր ազգերը, որ ծնունդ տուաւ գրական գլուխ գործողներու եւ քրիստոնէական ամենագեղեցիկ բանաստեղծութիւններու եւ որ վերջապէս արշաւըսն եղաւ վերածնութեան շրջանին: Ահա այս կարեւոր հարցով կը զբաղէր Գոկտ, Խսկենտերեանի աշխատութիւնը: Յարգելի հեղինակին հայեցակերպը զուտ հայկական է. նա կ'ըզէ խնդրոյն պատասխանը տալ հիմնուած միայն հայկական

աղբիւրներու վրայ: Այս իսկ է որ իրը մեզի համար աւելի հետաքրքրական կը դարձնէ: Խաչակիրներու մասին հսկայ գործեր հրատարակուած են Եւրոպայի մէջ, բայց շատ քիչեր նշանակութիւն տուած են Հայ աղբիւրներու աւանդածներուն. մեծամասնութիւնը միշտ կասկածով մերձեցած է անոնց, այն չապացուցուած ենթադրութեամբ թէ Հայ պատմագիրները՝ օր. համար Ուռհայեցին, հակառակութեան հոգւով գրած են իրենց տեղեկութիւնները: Գոկտ, Խսկենտերեան կ'աշխատի ցուցնել որ Հայ աղբիւրներու քով «Փրանզներու», մասին գրուած տիքն ալ, պարսաւանքն ալ կը գտնուին հաւասարապէս. եւ թէ Հայերը անոնց հանդէպ իրենց նախնական խանդավառութիւնը չպահեցին, յանցանքը ինքնին իսկ խաչակիրներուն է. կէտ մը, զոր եւրոպացի թէ ժամանակագիրները եւ թէ արդի պատմաբաններ գիտնականները զարմանալիօրէն շատ քիչ նկատողութեան կ'առնուն: Բացառութիւններ կարելի չէ ուրանալ ի հարկէ, մանաւանդ երբ կրօնականի վրայ է խնդիրը, վասն զի Հայ կրօնաւորներն ու վարդապետները, որոնցմէ են մեր պատմագիրները, քիչ բացառութեամբ գրեթէ միշտ կասկածոտ վերաբերմունք ցուցնցած են ինչպէս յոյներու նոյնպէս լատիններու հանդէպ:

Ի՞նչ են ուրեմն ըստ Հայ աղբիւրներու խաչակիրներու աղետաւոր վախճանին պատճառները: Յարգ. Հեղինակին աշխատութիւնը ոչ թէ վիճական, այլ պատմական քննադատութիւն մ'ըլլալուն, իրեն այս մասին ըրած անդրադարձութիւններն սւ. գիտողութիւններն ալ պատմական դէպքերու համեմատ դրուած են գրքին մէջ: Դժբախտաբար Հեղինակը պակասութիւն մը ունի միեւնոյն իրերը ստէպ ստէպ կրկնել զանազան դէպքերու մէջ, որով եւ գրքէն որոշ եւ պայծառ գաղափար մը կ'ազմել շատ կը դժուարի: Որչափ կրցանք ուսումնասիրել, խաչակիրներու անյաջողութեան պատճառները ըստ Հայ պատմագիրներու երեք են:

1. Խաչակիր իշխանները տեղացի քրիստոնեաներու համակրութիւնը իրենց անգթութիւններով եւ ընչաքաղցութեամբ կորսնցուցին: Հոս իբրեւ օրինակ յառաջ բերենք միայն Բալդուին Եդեսիայի կոմսը, որ փոխանակ Հայ իշխաններու հետ բարեկամական յարաբերութիւններ տածելու, զանոնք կամ սպաննեց եւ կամ քսորեց անոնց երկիրները գրաւելու համար, ժողովուրդը քեղեքեց, սարսափեցուց եւ այսպէսով ինք զինքը անտանելի ըրաւ: